

Golnhofer Erzsébet

egyetemi docens, Neveléstudományi Intézet, BTK,
ELTE, Budapest

Pedagógusok változó politikai viszonyok között

Az 1945-ös esztendő követő két-három évben gyors változások következtek be a gazdasági, politikai, de főként a hatalmi viszonyokban, amelyek nem hagyták érintetlenül a pedagógusok állásfoglalását, attitűdjeit és magatartását. A változások sokféle konkrét, egymással összefüggő problémán keresztül hatottak a pedagógusokra. Ezek közül elsőként kell említeni a társadalmi, politikai aktivitás és a politikai felelősségre vonás kérdését, majd a nevelők életszínvonalának alakulását és utolsó, de nem lényegtelen vonásként a nevelőknek a változó társadalmi távlatokhoz való viszonyát.

Korabeli szerzők szerint 1944/45-ben az értelmiség többsége várakozó álláspontra helyezkedett, a nevelők is óvatosak voltak. (1) Azt mondhatjuk, hogy a pedagógusoknak csak kisebb része volt politikailag aktív. *Keresztury Dezső* vallás- és oktatási miniszter is úgy vélekedett, hogy 1945-ben és az ezt követő két-három évben sem beszélhetünk a pedagógusok különösebb politikai aktivitásáról. (2) Ez a tartózkodás abban is megmutatkozott, hogy az értelmiség köréből a tanítók és a tanárok közül maradtak legtöbben kívül a különböző pártokon.

A háború végét sokféleképpen élték meg az emberek. Erre utal a kifejezések halmozása a szovjet hadsereg megjelenésére: fölszabadulás, megszabadulás, félszabadulás, megszállás. „Az egyéni élmények szintjén mindegyik állítás igaz: hiszen volt, akinek a szovjet katonák megjelenése az életet, volt, akinek viszont a hadifogságot, a megerőszakolást, a teljes lét- és vagyónbizonytalanságot jelentette.” (3) Nehéz olyan történelmi kategóriát találni, amely pontosan leírja, kifejezi, hogy mi történt Magyarországgal 1944/45-ben. A korabeli pedagógiai szakirodalomban a szovjet hadsereg 1945-ben esetenként megszállóként utaltak, megjelent a felszabadulás kifejezés is, részben a nyilas diktatúrától való megszabadulásra utalva, részben az 1945 előtti zsákutcás rendszer lezárására, a társadalmi viszonyok modernizálási lehetőségeire gondolva. Voltak, akik forradalomról írtak, voltak, akik igyekeztek elkerülni a helyzet megnevezését, voltak, akik már 1945-ban látták a „népi demokráciák” alakulásának programját, de a nyilvánosság előtt nem vagy rendkívül óvatos formában adtak hangot véleményüknek.

A pedagógusok többsége a háborút követően szembekerült sok szorongást és félelmet is rejtő kérdéssel. Mi lesz a vesztes ország sorsa? A győztesek – különösen az országot felszabadító és megszálló Szovjetunió – miként avatkoznak be az ország életébe? Hogyan viselkedik a külső támasz t nyert kommunista párt? (4) A pedagógusok a pedagógiai sajtóban megjelent cikkek szerint nyitottak voltak egy demokratikus átalakulás irányába, amelyen döntően az ország újjáépítését, az állami szerezvállalás növelését, az iskolázás demokratizálását értették. Nemcsak írtak arról, hogy saját területükön készek hozzájárulni az ország, a nemzet megújulásához, hanem áldozatkészen, rendkívül nehéz körülmények között fizikai és szellemi munkával egyaránt szolgálták az oktatás megindítását és a megújítási törekvéseket. (5) Eg-

zisztenciális hatásai miatt a legfontosabb mozzanatnak a középosztály és ezen belül a pedagógusok kollektív történelmi felelősségének a megítélését tekinthetjük. Többféle szemléleti, politikai és taktikai szempont határozta meg, esetenként dezorientálta a különböző politikai erők „ítéletét.” (6) Téves volt a kiindulópont is, hiszen nem lehet egy társadalmi csoportot kollektíven felelősségre vonni, jogosultsága csak az egyéni felelősségvállalásnak lehet megfelelő jogi garanciák mellett.

Erős nyomás nehezedett már 1944 végétől, 1945 elejétől a nevelőkre. A pártok részben programjaikban, részben lapjaikban foglalkoztak a pedagógusok felelősségével. Enyhébb formában csak a néptől távol álló gondolkodásmódjukért hibáztatták a tanítókat, tanárokat, például a Nemzeti Parasztpárt 1944-es programjában, de a kommunisták, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok egyes képviselői részéről több nyílt támadás is érte a pedagógusokat úgymond „fasiszta és reakciós” szellemük miatt. (7)

A pedagógusok közül többen nemcsak saját társadalmi rétegük helyzetét, de a nemzet jövőjét, létét is veszélyeztetve látták, részben a túlzottan „balra toldó” politika, részben a „baloldal” kudarcának tekintett súlyos párizsi békekötés és a magyar nemzetiségek csehszlovákiai, romániai elnyomása következtében. E probléma érzékelését jelezték az 1947-es továbbképző tanfolyamok és tantestületi értekezletek vitái, különösen „A magyarság és a környező népek kapcsolata” című elaborátum megbeszélései. Illyés Gyula egy Válasz-beli cikkében 1947 januárjában így írt: „Új esztendő kezdődik. A magyarság vagy demokrata lesz, vagy semmi sem, irtuk nemrég. De a mi demokráciánk is vagy magyar lesz, vagy semmilyen sem.”

Hogyan védekeztek a pedagógusok a megjelent vádak ellen?

A kisgazdapárti *Biró Lajos Pál*, aki 1945/46-ban a Köznevelés felelős szerkesztője volt, az általánosító fasiszta vádakkal egy egzisztenciális tényt helyezett szembe. A nevelők „kenyerük féltésében” – írta – óvatosságra kényszerültek, az élet (értsd: fasizmus) kihívására passzív rezisztenciával válaszoltak. Nem voltak aktív részesei a fasiszta múltnak: „nincs társadalmi réteg, melyet kevésbé fertőzött volna meg a fasizmus, a szélsőjobbaldaliság, mint a nevelőkét. (...) a nevelő nem fasisztákat nevelt, hazaszeretetre, a magyar kultúra ápolására, emberségre oktatót és buzdított, halk szavát azonban elnyomta az egyoldalú sajtó üvöltő (...) hangja”, a színház, a néppolitikusok hangja. Majd így folytatta: „A fasiszta tömegeknek kevés köze volt az iskolához, műveletlenek voltak vagy svábok. Mindenki felelős a törtétekért, a parasztság, a munkásság és a tisztviselők is.” (8) A nevelők ugyancsak elvetették a szociáldemokrata *Gárdos Dezső* osztályszempontú érvelését, aki az iskola osztályjellegét azonosította a fasiszta szellem forrásával. Az

érvelő nevelők arra is felhívták a támadók figyelmét, hogy a kultúra szolgálata, a vallás-erkölcsi felfogás és az emberiség örök eszményeiben való hit szellemi és erkölcsi immunitást adott a pedagógusok többségének a náciizmussal és a fasizmussal szemben. (9) Általánosnak tekinthető az a megközelítési mód, amelyben az iskolák függetlenségének elve és gyakorlata alapján háritják el a megbélyegzést a nevelők. Mindemellett többen az iskolát körülvevő társadalom felelősségét emelik ki az események alakulásában. Ezek az érvek, megállapítások nem különböztek általában az értelmiség részéről megjelentektől.

A pedagógiai szaklapokban a reakciósság vádját is elutasították a tanárok. Nem értenek egyet azzal, hogy a pedagógustársadalmat az „úriemberrel” azonosított középosztályba sorolják, mert nagy részük népi származású és korábban sem tagadták meg népi mivoltukat. Dolgozóknak tekintik magukat, akik mindig a közösség útján jártak. (10) A minisztériumba küldött igazgatói jelentésekben többen kifejtik, hogy az ő iskolájukban

mindig demokratikus szellem volt. Mivel indokolják véleményüket? Iparosokat, gazdálkodókat (dolgozókat) neveltek, nem különböztették meg a tanulókat származás szerint, a vagyontalan tehetséges diákokat segítették. (11) A védekezéshez és a tiltakozáshoz gyakran csatlakozott a demokratikus átalakulások melletti készség kifejezése, hangot adva annak, hogy bár „szenvedő kultúrnap számosai” voltak a múltnak, most „irányító, öntudatos, gerinces kultúr munkásai, pionérai” akarnak lenni a demokratikus jövőnek. (12)

A felelősségvállalás is helyet kapott a pedagógiai szaksajtóban. „Az iskolai nevelést és az azt irányító kultúrpolitikát nem lehet felmenteni az alól a felelősség alól, amely az összeomlásért és az összeomlást megelőző és kísérő szégyenteljes jelenségekért kétségtelesen terhelte” – írta Kiss Árpád, az OKT (Országos Köznevelési Tanács) ügyvezető igazgatója 1945-ben a minisztérium lapjában, a Köznevelésben. (13) Valódi párbeszéd kialakulását nemcsak a kollektív ítéletmegfogalmazás és a társadalomban, így a nevelők körében is működő különböző háritó mechanizmusok nehezítették, hanem az is, hogy a vita az értelmiség, a pedagógusok felelősségéről drasztikusan behatolt a mindennapi életbe.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 4-i rendelete alapján igazolóbizottságokat hoztak létre a pártok, a szakszervezetek tagjaiból, illetve egy jogi képesítésű személyből és az érdekelt intézmény, vállalat képviselőjéből. Ezek a bizottságok felülvizsgálták, hogy az egyes közalkalmazottak 1939. szeptember elsejét követő magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit. (14) Az igazolóbizottságok fegyelmi intézkedéseket hozhattak, nyugdíjaztathattak, állásvesztésre, internálásra ítélték embereket, illetve átteheték ügyüket a népjóegészségre, ha bűncselekményekről volt szó. Ezek az igazoló eljárások az 1945-ös nemzetgyűlési választások előkészítésének az idején zajlottak, akkor, amikor a pártok a „nyitott kapuk” elvét vallva akarták gyarapítani párttagságukat. Míg a koalíciós pártok tagjaiból álló bizottságok nem tudták függetleníteni magukat a pártszervezés, a taglétszám növelésének problémáitól, s így igyekeztek elősegíteni a pártjukhoz tartozók igazolását, addig az egyének egzisztenciális kérdéseiket kapcsolták össze a pártválasztással, s elvi álláspontjuktól függetlenül is beléptek az őket megvédő pártba. A háború alatt tanúsított magatartás megítéléséhez a rendelet nem fűzött egyértelmű kritériumokat, így ez is hozzájárult ahhoz, hogy az eredeti politikai szelekció szubjektívizálódott, összekeveredett különböző pártpolitikai törekvésekkel. Az egész eljárásrendszer beágyazódott a politikai küzdelmekbe: a megítélésekben erőteljesen érvényesült, hogy ki milyen módon kapcsolódott az akkori politikai törekvésekhez.

Az igazolóeljárások évében, 1945 júniusában, bizalmas rendelet tette lehetővé, hogy a kommunista irányítás alatt álló politikai rendőrség bírósági ítélet nélkül internálhatja azokat az embereket, akik háborús és népellenes bűncselekményeket nem követtek el, de magatartásukkal veszélyeztetik a demokratikus átalakulást, az újjáépítést. A büntetés jogosságának garanciái bizonytalanok voltak, teret engedtek az egyéni önkényeskedésnek.

Az igazolóbizottságok a nagy pedagógushány miatt a többi értelmiségi csoportnál liberálisabban ítélték meg a pedagógusokat. Például míg az orvosoknak nem igazolták 10 százalékát, a tanítóknál ez az arány csak 3,4 százalék volt, amely a középiskolai tanároknál is hasonló lehetett, bár róluk nincsenek összefoglaló adatok. (15) Ennek ellenére az igazolásokban rejlő tisztázatlan szempontok, a hozzájuk kapcsolódó túlkapasok, a bírósági ítéletek nélküli internálások fenyegető lehetősége és a munkáspártok körében érezhető értelmiségellenes légkör bizonytalanságot eredményezett, egzisztenciális félelmet keltett a pedagógusok körében is.

A bizonytalanságot, a válságtudatot fokozta, hogy a végrehajtó hatalomban, így a rendőrségben is többségben lévő kommunista párt kétértelmű volt értelmiségi politikájában is, együttműködési készségét, szövetségest kereső deklarációit gyakorlati politikájában sok esetben keményen megcáfolta. A helyzetet reálisan jellemezte az a szemléletmód, amit a kommunista Molnár Erik 1945 nyarán a pedagógusok első átképző tanfolyamán a következő módon fogalmazott meg: „Mi nem ragaszkodunk ahhoz, hogy feltétlenül meg-

győzzünk némelyeket, akik ragaszkodnak a régi reakciós tanítás szelleméhez. Nekünk nincs időnk arra, hogy megvárjuk, míg némelyek hagyják magukat meggyőzni. Én arra kérem a hallgatókat, vessenek magukkal számot: hajlandók-e, képesek e arra, hogy a demokratikus Magyarország oktatásának legyenek munkásai. Ha nem képesek, vagy nem hajlandók erre, akkor a legjobb az, hogy önként félreállnak.” (16) Az oktatáspolitikai viták megoldásának módjairól képet kaphattak a résztvevők az általános iskola megteremtésekor, ti. felülről indították, irányították az iskolaszervezetet demokratizálni kívánó folyamatot, nem változtatták meg az irányítás kereteit és mechanizmusát, hanem személycserékkel, előzetes megbeszélés, vita nélkül, rendeleti úton igyekeztek gyorsan megteremteni az általános iskolát. Bár volt tere az alulról jövő szakmai kezdeményezéseknek, de ezeknek nem volt súlya, jelentősége az oktatáspolitikai szemszögéből.

A tanárok egzisztenciáját közvetlenül érintő események mellett jelentős változások következtek be az országban. Az 1945. november 4-i választásokon a kommunista párt várakozásai ellenére a kisgazdapárt a szavazatoknak közel 57 százalékát, s a két munkáspárt együttesen csak 34 százalékát szerezte meg. Ezek az eredmények azt mutatták, hogy a lakosság többsége a nyugati típusú parlamentáris demokrácia, a magántulajdonon alapuló piacgazdaság mellett voksolt. Az új nemzetgyűlés 1946. január 31-én elfogadta a köztársaság megteremtéséről szóló 1946 I. törvényt. Magyarország parlamentáris köztársasággá alakult át. A törvény rögzítette az emberi és a politikai szabadságjogokat, megerősítette, hogy az állami szuverenitás kizárólagos képviselője a nemzetgyűlés. Ennek ellenére Magyarország továbbra is megszállt ország volt, ahol nem alakultak szabadon a parlamentarizmus feltételei (a pártok működését a szövetséges hatalmak engedélyezték, a kormány összetételét a külső erők által befolyásolt pártközi megállapodások határozták meg stb.). Az MKP a szovjet erőt maga mögött tudva megpróbálta kihasználni a helyzetet, a választási eredmények és az elfogadott törvények ellenére tömegakciókkal, adminisztratív eljárásokkal és a SZEB igénybevételével igyekezett háttérbe szorítani politikai ellenfeleit. Ugyanakkor a kisgazdapárt megkísérelte érvényesíteni a választásokból fakadó törvényes jogait. E harcban az 1944-ben kialakult koalíció összetartó ereje egyre inkább gyengült, válságról válságra bukdácsolt, egyre szűkült a demokrácia játéktere.

A polarizálódó politikai helyzetben a pedagógusok körében kialakult feszültséget az is fenntartotta, hogy 1946 tavaszán, nyarán a két munkáspárt képviselői, tagjai, valamint a polgári radikálisok a sajtóban és a parlamentben továbbra is élesen bírálták a nevelőket, különösen az egyházi iskolákban tanítókat, úgymond antidemokratikus szellemük, sőt „fasiszta összeesküvést támogató” tevékenységük miatt. Az irányítás csúcsát is érintette ez a kritika, a kommunista és a szociáldemokrata párt erőteljesen támadta, reakciónak nevezte a parasztpárti Keresztury Dezső által vezetett kultuszminisztériumot, radikális tisztogatást igényelt a VKM-ben. A miniszter tárgyilagos elemzésben mutatta be parlamenti beszédében a demokratikus átalakítás tényeit a közoktatásban és az oktatáspolitikában. Hangsúlyozta, hogy elveti azt a szemléletmódot és gyakorlatot, amelynek alapján a reakciósság általános vádjával távolítanak el szakembereket. (17) Ezek a támadások beilleszkedtek a hatalomért folytatott harcba, és az időben előrehaladva egyre inkább érvényesült bennük az az elv, hogy aki nem fogadja el a társadalom radikális, az MKP által elképzelt átalakítását, az reakciós és nélküle is felépítik az „új” Magyarországot.

A politikai harcba ágyazott kritika 1946-ban sem maradt meg a sajtóban és a parlamentben megjelenő vita szintjén. 1946 júniusában-júliusában bizottságok alakultak, amelyeknek az volt a feladata, hogy a „jobboldali elemeket” kiszűrjék a közalkalmazottak köréből. A tavaszi pártközi megállapodás alapján a közalkalmazottak létszámát az 1938. évi állapotokhoz képest 10 százalékkal kellett csökkenteni. A kommunista párt a B-listázást, a létszámcökkentést elsődlegesen politikai rendszabálynak tekintette, s ezt a folyamat ellenfeleik, a velük együtt nem haladók elleni harc alapvető eszközeként igyekeztek kihasználni. A kisgazdapárt racionális gazdasági szempontok alapján tartotta in-

dokoltnak a végrehajtást. Végül a politikai szempontok kerültek előtérbe és a 600 tisztogató bizottság kb. 55–60 000 embert bocsátott el. A kisgazdapárt nyomására összesen kis részüket visszavették állásukba. A gyors tempóban végrehajtott szelektálásban összekeveredett a csökkentés racionális gazdasági szempontja a szakszerűtlen elemek kiszűrésének kritériumával, és mindkettő a politikai szelekció nem tisztázott elveivel is. Az alkalmazás tárgy szempontjának érvényesítése helyett az MKP arra törekedett, hogy a régi szakemberek minél nagyobb száma kerüljön ki az államapparátusból és az egyes szakmákból, a kisgazdapárt célja pedig az volt, hogy minél nagyobb számot továbbra is alkalmazásban tartson. (18) *Bibó István* 1947-ben erről úgy vélekedett, hogy ebben a helyzetben nem alakulhatott ki egy olyan tisztulási folyamat, amely a demokráciában nélkülözhetetlen értelmiségi szerepvállalást helyezte volna előtérbe. (19)

Néhány VKM-ből kikerülő anyag sem volt mentes az értelmiséget egyoldalúan, túlzottan elítélő megközelítéstől. A nevelők széles köre szerzett tudomást a tanári értekezleten megtárgyalt továbbképző anyag alapján a hivatalosnak tekinthető állásfoglalásról. (20) Az anyag feddő hangsúllyal szólt általában az értelmiség individualizmusáról, arisztokratizmusáról, a körökben uralkodó harmadikutas elképzelésekről. Kifejezésre juttatta azt a szélsőséges politikai megközelítést, amely a B-listázások idején egzisztenciális veszélyt is hordozott: azonosságot tételezett fel a szakképzettség és a reakciósság között. Az anyag tartalma és hangvétele – a konkrét politikai viszonyok között – további forrása lehetett a szorongás, a félelem kialakulásának a pedagógusok körében.

A félelem légkörének kialakulásához, elmélyüléséhez hozzájárult az 1946. évi VII. tc is, amely a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről rendelkezett. Bár az 1946. évi I. törvény rendelkezett azokról az emberi és polgári jogokról, amelyeket a köztársaság biztosít polgárai számára, így a szabad gondolat- és véleménynyilvánításról is, de a korlátozást jelentő VII. törvény alapján emberek ezrei ellen indult eljárás, mert valamilyen formában reagáltak a körülöttük zajló politikai folyamatokra. (21)

1946 végére, 1947 elejére a kommunista offenzíva (*Kovács Bélának*, a kisgazdapárt főtitkárának letartóztatása, a Szovjetunióba hurcolása, a Magyar Testvéri Közösség vezetőinek halálra ítéltése, *Nagy Ferenc* kormányfő emigrációba kényszerítése) már egyre több embert ébresztett rá arra, hogy a demokratikus díszletek mögött az ország szovjetizálása folyik, s egyre világosabbá vált a „népi demokráciának” nevezett politikai rendszer valódi jellege. (22)

A Magyar Közösség ügye érintette az értelmiséget és a pedagógusokat is. A kommunista párt képviselői azzal vádolták őket, hogy szimpatizálnak ezzel az általuk „fasisztának” deklarált összeesküvéssel, sőt bázisát is adják. Óvatos megfogalmazásban megjelennek ellenvetések, így például Keresztury Dezső miniszternél: „azt az általánosító vádat, hogy a magyar pedagógustársadalom a maga egészében és alkotilag demokráciaellenes, nemcsak méltatlannak, hanem nevetségesnek is kell mondanunk.” (23) 1946-ban és 1947-ben sok jelzés érkezett a minisztériumba a pedagógusok nyugtalanságáról, letargiába süllyedéséről, a szellem munkásainál tapasztalható feszültségekről. (24) A politikai események a pedagógusok többségénél fenntartotta a bizonytalanságot, a kivárást, felerősítette a politikai fásultságot. 1947 nyarán a nevelőknek 60,5 százaléka pártokon kívüli, 1 százaléka a Polgári Demokrata Párt, 4,5 százaléka a Magyar Kommunista Párt, 5 százaléka a Nemzeti Parasztpárt, 13 százaléka a Független Kisgazdapárt, 16 százaléka pedig a Szociáldemokrata Párt tagja volt. (25)

A pedagógusok közül többen nemcsak saját társadalmi rétegük helyzetét, de a nemzet jövőjét, létét is veszélyeztetve látták, részben a túlzottan „balra tolódó” politika, részben a „baloldal” kudarcának tekintett súlyos párizsi békekötés és a magyar nemzetiségek csehszlovákiai, romániai elnyomása következtében. (26) E probléma érzékelését jelezték az 1947-es továbbképző tanfolyamok és tantestületi értekezletek vitái, különösen „A magyarság és a környező népek kapcsolata” című elaborátum megbeszélései. *Illyés Gyula*

egy Válasz-beli cikkében 1947 januárjában így írt: „Új esztendő kezdődik. A magyarság vagy demokrata lesz, vagy semmi sem, írtuk nemrég. De a mi demokráciánk is vagy magyar lesz, vagy semmilyen sem.” (27)

1947 őszén, végén a hatalmi viszonyokban bekövetkező változás egyre inkább nyilvánvalóvá vált, s ez megnövelte az értelmiség „érdeklődését” az MKP iránt, tömegesen léptek be a kommunista pártba. Az okok között feltehetően a politikai helyezkedés és a beléptetési kényszer dominált. 1948. január 17-én egy, az MKP által szervezett közoktatással foglalkozó vitaelőadáson a kommunista párti előadók egyértelműen jelezték, hogy elodázhatatlan feladat a nevelőtársadalom (általuk elképzelt) demokratikus átalakítása, mert az úgymond elmaradt a népi demokratikus fejlődés szellemétől. „Pozitív szellemben politizáló demokratikus tanárságra van szükség” – fogalmazódott meg az aktuális jelszó a kommunista párt által irányított pedagógus szakszervezet lapjában. (28) 1948. január végén az MKP KV Szervezőbizottsága is nehezényezte, hogy a pedagógusok tartózkodnak a kommunista párttól. Követendő lépésként, teendőként emelték ki: a „pedagógusok szakszervezeti tagsága érezze, hogy mindaz, ami kinevezésükkel, státuszrendezésükkel kapcsolatos, a kommunistáktól függ.” (29) A kényszerhelyzetet érzékelve 1948 februárjától a pedagógusok magatartásában is nagy változás következett be, sokan beléptek az MKP-ba. A januári 6 százalékos arány kb. 12 százaléka módosult. (30)

A segélykérő levélben jelezték, hogy 35 000 pedagógus közül csak 9000 éri el fizetésével a háromtagú család létminimumát. A Gazdasági Tanács 1947 februárjában elismerte, hogy a pedagógusok részére is biztosítani kellene ugyanazoknak a fizetési osztályoknak az elérését, mint a hasonló képesítésű állami alkalmazottaknak. Ugyanakkor a tanács úgy vélte, hogy egyelőre az államháztartás anyagi helyzete miatt ezeket az igényeket nem lehet teljesíteni.

Az MKP, majd a két munkáspárt egyesítéséből 1948 nyarán létrejött Magyar Dolgozók Pártja (MDP) programjában a szovjet modellel azonos szocializmust tűzte ki megvalósítandó célként a társadalom elé. A Kominform 1948. júniusi, Jugoszláviát elítélő határozatához kapcsolódva felelevenítette *Sztálin* gyakran hangoztatott elvét a szocializmus körülményei között éleződő osztályharcról. Az MDP értelmiségi politikájában is uralomra jutott ez az osztályharcos szemléletmód.

Az MDP 1948 nyarán kifejezésre juttatta, hogy örömmel fogadja a régi értelmiség segítségét a népi demokrácia felépítésében. Ugyanakkor a középrétegek 1948-ban úgy jelentek meg, mint akiket ki kell szorítani a társadalmi

élet szervezéséből, hiszen ők a széttörni kívánt polgári államapparátus részei. (31) Az 1948. januári politikai igények megváltozásáról tanúskodott a VKM kommunista államtitkárának, *Alexits Györgynek* a nyilatkozata is. Nemcsak a tanárok demokratikus szelleméről szólt, mint alapvető követelményről, hanem a népi demokrácia melletti harcos kiállás szükségességéről az osztályharc és a hidegháború keretei között. „A nevelő dolga, hogy megítélje: a népi demokrácia mellett foglal állást, vagy vele szemben, a saját népével szemben, és akkor szükségképpen idegen imperialista hatalom uszályába kerül.” (32) A kommunista kultúrpolitikus, *Révai József* egy beszédében hangsúlyozta, hogy a régi értelmiség tele van előítélettel, „szolgálják ugyan a magyar demokráciát, de más az valamit szolgálni és más harcolni érte.” (33) Harcra a munkásságból kikerült értelmiségi képes. Az MDP meghirdette a munkásértelmiség felnevelésének a programját, amely nemcsak az egyéni és társadalmi mobilitás lehetőségét, hanem egy új létbizonytalansági tényezőt is jelentett a „régii” értelmiségnek. A pedagógusok az egzisztenciális problémáknak ezt az aspektusát kevésbé élték át a pedagógushíány következtében, őket inkább az ún. szövetségi politika szűkülése, az értelmiséggel kapcsolatos intolerancia érintette. Közelebről az, hogy a mindennapi és a szakmai életük egyaránt alárendelődött a hatalmi szervek kontrolljának.

A kommunista párt hatalmának legitimálásához szükség volt arra, hogy az emberek azonosuljanak a hatalom által képviselt politikai, ideológiai eszmékkel, beilleszkedjenek a létrejött társadalmi, politikai viszonyokba, s ilyen értelemben alakuljon ki az állampolgárok eszmei egysége. (34) E folyamatok realizálásában a kommunista párt (képviselői) nagy szerepet tulajdonítottak az intézményes nevelésnek és a nevelőknek. Ezért a hatalmi harc központi kérdésévé vált a közoktatás erőteljes centralizálása, monopolsztikus államosítása, valamint az MKP, majd az MDP kontrolljának kifejezettebbé válna az irányításban.

Események sora jelezte a nevelőknek a hatalom ellenőrzésének a kiterjedését: 1948-ban túlhajtott módon államosították az iskolákat, a tankönyvkiadást, megszüntették a különböző nevelőretek, -csoportok szakmai egyesületeit, szervezeteit, egységes szervezetbe vonták a pedagógusokat (szakszervezet), a szülőket (szülői munkaközösségek), a gyerekeket (lásd például a középiskolások szervezetét, a Magyar Diákok Nemzeti Szövetségét), megszüntették a széles társadalmi és szakmai bázisra támaszkodó Országos Köznevelési Tanácsot. Érzékelhették a nevelők, hogy az MDP politikájában a hatalom minden eszközzel való erősítése került előtérbe. A kör bezárult: aki más programot vallott, mint a szocializmus (állam- vagy pártiszocializmus) építése, az már ellenségnek számított. A kommunista párti *Szávai Nándor* szavai szerint: „Aki (...) nem foglal állást a szocializmus felé haladó népi demokrácia mellett, az a demokrácia ellensége.” (35) A gyakorlat, amely ezen az elven alapult, olyan légkört hozott létre, amelyben a pedagógusok közül sokan nem beléptek, hanem bemenekültek a Magyar Dolgozók Pártjába, világnézeti azonosulás vagy a proletárszocializmus programjának elfogadása nélkül. (36)

Az életszínvonal alakulása

A pedagógusok társadalmi megbecsültségükkel kapcsolatos tudatát megrendítették az előzőekben jelzett támadások. Életszínvonaluk abszolút, de főként viszonylagos romlása hiteltelenné tette anyagi megbecsülésük deklarálását a kormány és a pártok részéről.

1945 nyarán a felgyorsuló inflációban az alacsony státusú köztisztviselők mellett a pedagógusok kerültek a legsúlyosabb anyagi helyzetbe. Ezt többségükben úgy értelmezték, hogy különböző biztatások ellenére háttérbe szorítják a pedagógusokat a fizikai munkásokkal szemben. A pedagógusok, főként a középfokon tanítók elvesztették a régi középszintű létformájával járó előnyöket, helyenként fizikai nyomorba kerültek. Bár értékelték a forint 1946-os stabilizációját, fizetésük ezek után is jóval alatta maradt nemcsak más értelmiségi csoportok, hanem valamennyi dolgozó réteg fizetésének, és ez többségük számára még a létminimumot sem biztosította. (37) A pedagógusok, ha összehasonlították fizetésük rendezését a munkásság fizetésével, azt tapasztalhatták, hogy a munkásság az 1938-as keresetek 50–60, az értelmiség 20–40 százalékát érte el. Az arányok ilyen mértékű módosítását a pedagógusok többsége méltánytalannak érezte, ahogy ezt a Szakszervezeti Tanács népjóléti miniszterhez írt leveléből kitűnik: „Komoly értékes hangok hallatszottak mellettünk, de hovatovább ugyanolyan üres, dicsérő szólamokká váltak, mint amilyeneket a múltban már annyiszor hallottunk.” (38) A segélykérő levélben jelezték, hogy 35 000 pedagógus közül csak 9000 éri el fizetésével a háromtagú család létminimumát. A Gazdasági Tanács 1947 februárjában elismerte, hogy a pedagógusok részére is biztosítani kellene ugyanazoknak a fizetési osztályoknak az elérését, mint a hasonló képesítésű állami alkalmazottaknak. Ugyanakkor a tanács úgy vélte, hogy egyelőre az államháztartás anyagi helyzete miatt ezeket az igényeket nem lehet teljesíteni. (39)

A pedagógusok a relatív életszínvonal-csökkenésben a szellemi és a nevelői munka leértékelését látták. E szempontból is kételyek merültek fel bennük, hogy egyáltalán szükség lesz-e a régi értelmiségre, a régi nevelőkre.

Társadalmi távlatok (változások) és a pedagógusok

1945-től a nevelők viszonyát a politikai-gazdasági változásokhoz negatívan befolyásolta a kollektív felelősségvállaláshoz, illetve elítéléshez kapcsolódó és az életszínvonal csökkenésből fakadó egzisztenciális bizonytalanság. Értékelő magatartásukat ezen túl az is meghatározta, hogyan látták, értelmezték a társadalmi-politikai fejlődés (változás) távlatait, elképzeléseik hogyan viszonyultak a politikai mozgást meghatározó politikai erők céljaihoz.

Nem voltak könnyű helyzetben a különféle egzisztenciális gondokkal küszködő pedagógusok. Tekintélyes részük úgy érezte, hogy nem eléggé világosak a különböző politikai pártok társadalmi céljai és azokban az értelmiség helye, szerepe. Nincsenek azonban olyan elemző munkák, amelyek feltárták volna a pedagógusok viszonyát – belső tagolódásukkal együtt – a korabeli politikai erők által megfogalmazott, illetve a gyakorlatban érvényesülő társadalmi célokhoz, távlatokhoz. A nevelőknek kb. négy éven belül több, kezdetben lassú, majd történelmi léptékekkel mérve hirtelen bekövetkező rendszerváltással kellett megbirkózniuk. Mégpedig egy olyan állampárti, bürokratikus szocializmus irányában történő váltással, amely egyre inkább kirekesztő jellegűvé vált még azok számára is, akik távlatilag elfogadták a szocializmust, azt az eszmét, politikát és mozgalmat, amely korlátok közé szorítja az önszabályozó piacot, vagy az úgynevezett demokratikus szocializmust, az alulról szerveződő önkormányzati társadalmat.

A pedagógusok többségére nézve paradox helyzet alakult ki. Az uralkodó politikai erők a kritika tüzeiben álló, romló életszínvonalú, az alacsony társadalmi és anyagi megbecsültséget átérző nevelőktől kedvező aktuálpolitikai nézeteket, tetteket és gyors ideológiai váltást igényeltek.

A pedagógusok és a politika viszonyának áttekintésében a többség világára koncentráltam, nem írtam külön arról a szűkebb rétegről, főleg a fiatal, lelkes pedagógusokról, akiket megfogott a közösségi társadalom megteremtését és az értelmiség küldetését is hirdető kommunista párt politikája. A szocializmus számukra a bőség és a szabadság irányában haladó, tudományos (marxista) előrelátással kormányzott racionális társadalmat jelentett, amely mentes a kizsákmányolástól, az elidegenedéstől, amely kiküszöböl minden igazságtalanságot, becstelenséget, erkölcstelenséget, amely magas szinten elégti ki az emberi szükségleteket. Ez a messianisztikus hit befolyásolta cselekedeteiket, egyre inkább azzal az attitűddel, hogy az ő kezükben van az egyedül objektív, humánus világnézet. (De humánus-e a kizárólagosságra törekvő szemlélet, nézetrendszer?!)

A marxizmus kisszámú régi (1945 előtti) és új (1945 utáni) hívének, képviselőjének is sokféle elvi és gyakorlati problémával kellett szembenéznie ebben az időszakban. Többek között a kommunista párt gyorsan változó társadalmi, politikai céljaival, a nem egészen világos, túl általános jövőképpel, a változó, illetve szűkülő szövetségi politikával, a szellemi önszonkítással, a politikai módszerek változásával stb. A világmegváltás hitében, így a történelem ígézetében élve körükben (kinél hosszabb, kinél rövidebb időre) ugyanakkor háttérbe szorult, lényegtelené vált a problémák észlelése, megfogalmazása és az elvi tisztázás igénye.

Jegyzet

(1) Bíró Lajos Pál (1945): Négyszemközt az átképző tanfolyamokkal. *Köznevelés*, 5. 6.

(2) Keresztury Dezső (1947): Előszó. In: Kemény Gábor (szerk.) *Továbbképzés és demokrácia*. Budapest. Egyetemi Ny. 6–7.

(3) Ungváry, i. m. 299.

(4) Bíró Zoltán (1988): *Saját út*. Eötvös K., Budapest 11.

(5) Dancs Istvánné (1979, összeáll., bev.): *Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1948)*. Kosuth K., Budapest. 63–95., 157–180. Horváth Márton (1978): *Közoktatáspolitikai és általános iskola*. Akadémiai K., Budapest. Mészáros I. – Németh A. – Pukánszky B. (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris K., Budapest. Simon Gyula (1965, szerk.): *A nevelők aktív részvételéről az újjáépítésben*.

- Nevelésügyünk húsz éve. 1945–1946.* Tankönyvk, Budapest. 61. Vaskó László (1947): Az oktatásügy újjászervezése a felszabadult Debrecenben. *Pedagógiai Szemle*, 10. 934–946. Vaskó László (1980): *A köznevelésügy fejlődése a tiszántúli munkánerővelben 1944–1950.* Debrecen. 11. Huszár Tibor (1978, szerk.): *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások.* Kossuth K., Budapest. 46.
- (6) Mészáros – Németh – Pukánszky, i. m. Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században.* Osiris K., Budapest. 318–331.
- (7) Gárdos Dezső (1945): *Miért sorozható a magyar iskola a háborús bűnösök közé?* Forrás Ny., Budapest. 16. Molnár Erik (1945): A korai feudális társadalom. In: *Demokrácia és köznevelés.* OKT, Budapest. 305. Ezeken kívül a „Szocializmus”, a „Társadalmi Szemle” hasábjain Fogarasi Béla, Justus Pál, Király István, Losonczy Géza, Turóczi Trostler József írt keményen bíráló cikkeket, de „élénken” hatott Zsolt Béla kritikája is a „Halaadás” hasábjain.
- (8) Bíró Lajos Pál (1945): Nevelők előre! *Köznevelés*, 4. 1.
- (9) Szombatfalvy György (1945): A nevelők felelőssége. In: *Demokrácia és köznevelés.* OKT, Nevelők könyvtára 1., Budapest. 54–56.
- (10) Sok cikket lehetne felsorolni, de terjedelmi okokból csak két, jellegzetes példát emelek ki: Szentgyörgyi Tamás (1945): Új sárga csillag? (Pedagógus és középosztály.) *Köznevelés*, 8. 12. Végh Endre (1945): A falusi tanítóság és a demokrácia. *Köznevelés*, 8. 12.
- (11) Dancs, i. m. IV–V. fejezetének anyagaiban: 183–289.
- (12) Bíró, i. m. 1.
- (13) Kiss Árpád (1945): Az általános iskola, mint kultúrpolitikai probléma. *Köznevelés*, 12. 10.
- (14) Gyarmati György: Közigazgatási reform és pártküzdelmek, 1944–1947. In: Balogh Sándor (szerk.): I. köt. i. m. 86–87. Palasik Mária (2000): *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Politikatörténeti füzetek XVII. Napvilág K, Budapest.
- (15) Jakab Miklós (1979): *Társadalmi változás és magyar értelmiség (1944–1948).* Kossuth K., Budapest. 118–119., 134–135. Révész Sándor (1982): A meghasonlott autonómia. II. *Századvég*, 2. 12–15.
- (16) Molnár, i. m. 305.
- (17) Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika, 1944–1948. In: Standeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János (1998): *A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet. 1947–1949.* Open Art, 1956-os Intézet, Budapest. 25.
- (18) *Nemzetgyűlés naplója.* I. köt. Budapest., 1946. Lásd: Losonczy Géza, Justus Pál beszédét, ill. Keresztury Dezső választát.
- (19) Bibó István: A koalíció válaszában. In (1986): Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* II. köt. Magvető K., Budapest. 339. (Lásd *Válasz*, 1947. 1.)
- (20) Kiss Sándor (1947): A pedagógusok viszonya a munkássághoz és a parasztsághoz. *Köznevelés*, 1–2. melléklete 4–5. (A szerző református gimnáziumi tanár volt.)
- (21) Palasik Mária i. m. 290–304. Palasik Mária (1998): A szólásszabadság deklarálása és korlátainak kezdetei Magyarországon (1946–1949). *Századvég*, 3. 585–601.
- (22) Romsics, i. m. 289.
- (23) Keresztury, i. m. 6–8.
- (24) Dancs, i. m. 321. Simon László (1946): „B”-lista és oktatószemélyzet. *Köznevelés*, 6. 3.
- (25) Jakab, i. m. 60.
- (26) Jakab Miklós (1975): A pedagógusok világnézeti átképzése a felszabadulás után. *Pedagógiai Szemle*, 4. 320.
- (27) Illyés Gyula (1947): Újjévre! *Válasz*, 1. 7.
- (28) Fényi András (1948): Új szellemet az új iskolákba! *Pedagógus Értesítő*, 3. 5–6.
- (29) Knausz Imre (1998): *Történelem és oktatás.* FPI, Budapest. 173–176.
- (30) Jakab, i. m. 219–220.
- (31) Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987.* Kossuth K., Budapest. 7–8.
- (32) Interjú Alexits Györggyel. (1948) *Népszava*, 18. 5.
- (33) Révai József (1948): Munkásifjakat a középiskolákba és főiskolákra! *Köznevelés*, 18. 429.
- (34) Bárony Jenő (1988): *A korszerű szocializmus.* Magvető K., Budapest. 45., 89., 59–69.
- (35) Szávai Nándor (1948): „Aki ugyanis nem foglal állást a szocializmus felé haladó népi demokrácia mellett, az a demokrácia ellensége.” *Pedagógus Értesítő*, 15. 12.
- (36) „Lobogónak Petőfi”. Interjú Horváth Mártonnal. (1972) *Köznevelés*, 11. 14–15.
- (37) Jakab, 1979. 147–148.
- (38) *Részlet a szakszervezet 1946. decemberi, népjóléti miniszterhez írt segélykérő leveléből.* Idézi: Jakab Miklós, 1979. 147.
- (39) Jakab, 1979. 148.